

ویژگی‌های فنی کتاب‌های چاپ سنگی دوران ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق / ۱۲۲۶-۱۲۷۴ ش)

شیوا کوکلان

دانشگاه آزاد اسلامی

چکیده: هر کتاب چاپ سنگی دارای آرایش‌های فنی خاصی است که آن را از دوره‌های پیشین متمایز می‌کند. این مقاله به بررسی اصول آرایش‌های فنی در صفحات مستقل و مهم کتاب‌های چاپ سنگی عهد ناصری و ویژگی‌های آنها می‌پردازد. بسیاری از پژوهشگران تلاش‌های ارزنده‌ای در این باره انجام داده‌اند، ولی این تلاش‌ها کافی به نظر نمی‌رسد و هنوز می‌بایست مطالعات بیشتری در این زمینه صورت گیرد. این صفحات شامل صفحه آغازین، فهرست، عنوان، سرلوح و صفحه آخر است.

بررسی اصول آرایش‌های فنی در صفحات مهم کتاب‌های چاپ سنگی دوره ناصری به دلیل فراوانی کتاب‌ها و دامنه وسیع آن کاری بسیار دشوار است. منابع مختلف موجود بیشتر به بررسی ویژگی‌های فنی کتاب‌های سنگی پرداخته‌اند و کمتر در باره آرایش و تزیینات صفحات مهم این کتاب‌ها سخن گفته‌اند. ابتدا به شرح ویژگی‌های اولین صفحه کتاب‌های چاپ سنگی عهد ناصری می‌پردازیم:

الف) صفحه آغازین یا فاتحه کتاب

صفحه آغازین، همان طور که از نامش پیداست، به اولین صفحه کتاب گفته می‌شود که پس از باز کردن کتاب نمودار می‌گردد. در این صفحه، تاریخ انتشار کتاب ذکر می‌شود. بسیاری از کتاب‌های چاپ سنگی دارای صفحه آغازین مستقلی هستند. این صفحه از دو بخش عمده تشکیل می‌شود: ۱. متن؛ ۲. تزیین.

در کتاب‌های چاپ سنگی این دوره، بخش متن از تنوع بسیاری برخوردار است. متن در صفحه آغازین از سه بخش تشکیل می‌شود:

- الف. مقدمه، شامل تحمیدیه‌ها، دعاها، القاب؛
- ب. متن اصلی؛

آرایش فنی کتاب‌های چاپ سنگی در دوران ناصری و پیش از آن، بدون شک، تحت تأثیر آرایش فنی کتاب‌های خطی بوده است، ولی از این حقیقت نیز نمی‌توان گذشت که در این دوره، در کنار سبک رایج نقاشی قاجاریه، بُعد نمایی و پس زمینه‌های اروپایی نیز در تصاویر و پرده‌های نقاشی دیده می‌شود که بالتبع، از چشم سیاه قلم کار درون مطبعه‌ها نیز دور نبوده است و آنان نیز از تأثیرات و الهامات این شیوه جدید برخوردار شده‌اند. این تأثیر در وهله اول در قطع و اندازه کتاب به چشم می‌خورد و سپس در تزیینات درون صفحات مهم کتاب‌ها که تمایل به شیوه گل و بوته سازی اروپایی را نشان می‌دهد. به هر حال برای شناخت و بررسی بیشتر کتاب‌های چاپ سنگی این نکات حائز اهمیت و درخور دقت و بررسی است. هر کتاب چاپ سنگی دارای آرایش‌های فنی خاصی است که آن را از دوره‌های پیشین متمایز می‌کند، ولی بسیاری از ویژگی‌های دیگر کتاب از جمله قطع، شماره کتاب، اندازه نوشته‌ها، نوع خطوط، تاریخ تألیف و خاتمه و نام مطبعه و غیره در کتاب‌های مختلف یکسان است. علاوه بر این در کتاب‌های چاپ سنگی صفحات مهمی با عناوین متفاوت وجود دارد، از جمله صفحه آغازین یا فاتحه کتاب، صفحه فهرست، صفحه عنوان، صفحه سرلوح، صفحات داخلی و صفحه آخر یا تمه و خاتمه کتاب.

باید توجه داشت که بسیاری از کتب های چاپ سنگی عهد ناصری دارای صفحه آغازین مستقلی نیستند و در واقع صفحه عنوان آنها دارای ویژگی های صفحه آغازین است؛ یعنی صفحه عنوان در ابتدای کتاب می آید و زمان کتاب را مشخص می کند. احتمال می رود این عمل به خاطر سرعت بخشیدن به چاپ و یا صرفه جویی در کاغذ و سنگ چاپ بوده باشد و شاید هم سلیقه صحاف و مجذول کارمطبعه برای ایجاد تنوع در کار بوده است. بنابراین در برخی از کتب چاپ سنگی صفحه فاتحه و صفحه عنوان یکی است (نک: کتاب/سکندرنامه، ۱۲۷۴ق).

نکته حائز اهمیت این است که هرچقدر کتاب بیشتر از تزیینات زیبا، چاپ خوب و صفحات مهم مستقل برخوردار باشد نفیس تر است، ولی هر قدر قطع و اندازه کتاب کوچک تر باشد، صفحه آغازین با صفحه عنوان ادغام می شده و یا اصلاً حذف می گردیده است و تاریخ انتشار کتاب در انتهای مطالب مصنف در صفحه آخر می آمده است. ولی آنچه مسلم است، هر کتاب چاپ سنگی فقط دارای یک صفحه آغازین است، حال آنکه، تعداد صفحات دیگر کتاب از جمله، صفحه عنوان، سرلوح و صفحه آخر، مختلف است.

ج. خاتمه متن، شامل دستور، توصیه، آرزو و حتی دعا. بیشترین ادعیه ای که در مقدمه برای ناصرالدین شاه ذکر شده عبارت است از: «خَلدَ اللهُ مُلْكَهُ» و یا «نظر الله لواء». همچنین تحمیدیه هایی که در صفحه آغازین کتب چاپ سنگی این دوره بیشتر مکتوب شده به قرار زیر است:

«بسم الله» «هو الله تعالی شأنه» «هو الله تعالی شأنه العزيز» «هو الملك لله» «هو الله در دار الخلاقه طهران و در عهد دولت ابد مدت»

در این قسمت القاب ناصرالدین شاه گاهی به تفصیل و گاهی به اختصار به کار برده شده است:

«... السلطان بن السلطان ناصرالدین شاه، شاه قاجار...»
 «...السلطان بن الخاقان خسرو صاحبقران...»
 «السلطان بن الخاقان بن خاقان، شاه شاهان ناصرالدین شاه قاجار...» و غیره.

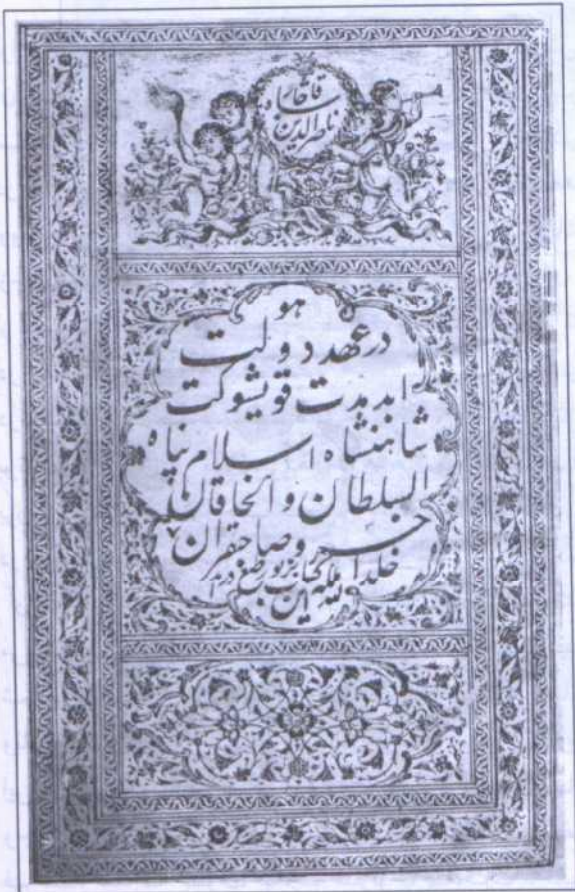
گاهی نیز در صفحه عنوان هم نام شاه و هم القاب او ذکر گردیده است. در بخش متن اصلی، بیشتر به بیان موضوع تألیف کتاب پرداخته شده است (نک: صفحه آغازین کتاب تحفه الناکرین، ۱۲۷۳ق).

خاتمه متن صفحه آغازین را بیشتر توصیه ها و سفارش های مؤلف و ادعیه تشکیل می داده است که از جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد:

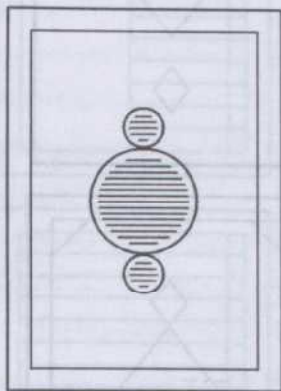
«لله و ابد اعله ابد الله خلة» «خَلدَ اللهُ مُلْكَهُ» «حرره رحمه الله السلطان».

البته در برخی از صفحات آغازین کتاب های این دوره، تاریخ تألیف کتاب نیز پس از اتمام متن آمده است. در صفحات آغازین کتاب های چاپ سنگی از لحاظ محل نوشته شدن موارد فوق تنوع وجود دارد: گاهی نام شاه و القابش در یک جا و در طرح وسط صفحه نگاشته می شود، گاهی نیز نام و القاب جدا از هم و در دو قسمت مختلف از صفحه مکتوب می شد، که در این حالت نام «ناصرالدین شاه» در داخل نیم ترنجی یا دایره ای کوچک می آمد و القاب و دعا و متن اصلی در شمسه یا ترنجی در وسط صفحه مکتوب می شد؛ در برخی موارد عنوان شاه و القابش به تفصیل در داخل شمسه یا ترنج وسط کتابت شده و در نیم ترنجی بالا، دعا و یا تحمیدیه ها آمده و در نیم ترنجی پایین صفحه، ادعیه و توصیه ها ذکر شده است (نک: کتاب جوهری، ۱۲۶۰ق).

در کتاب های چاپ سنگی، گاهی نام مطبعه، تاریخ تألیف کتاب (به ماه و سال قمری) نیز آمده است (نک: کتاب بسحق اطعمه، ۱۳۰۶ق).

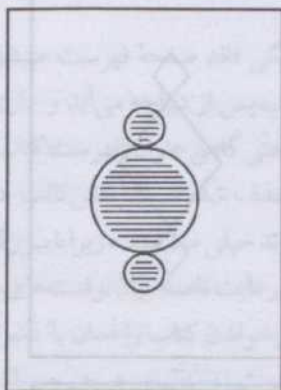

سفیدی بیش از حد کاغذ مبادرت به استفاده از پس زمینه‌های سیاه در پشت طرح های تذهیبی و یا شعیری نموده است که این عمل دو حُسن دارد: یکی آنکه طرح بهتر دیده می‌شود و دیگر آنکه توجه خواننده بیشتر جلب می‌شود.

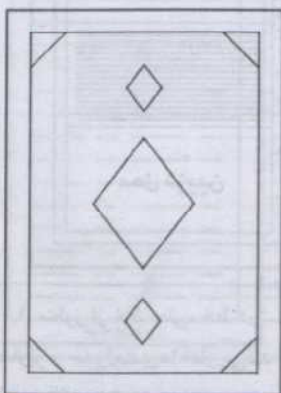

استفاده از شمسه و دو دایره کوچک چسبیده به آن (به حالت گوشواره) در بالا و پایین شمسه که با کمند و یا جدول محدود شده است. باید توجه داشت که اتصال دایره به شمسه به دو صورت دیده می‌شود، یکی آنکه دایره مستقیماً با شمسه اتصال بیابد

و دیگر آنکه دایره به صورت غیر مستقیم و به وسیله بست یا بند به شمسه متصل بشود؛ همچنین در کتاب جوهری در صفحه آغازین به جای دایره کوچک، با طرحی پاندولی شکل مواجه می‌شویم که دسته پاندولی به صورتی مثلثی شکل متصل شده است.

استفاده از شمسه و دو دایره کوچک چسبیده به آن، در بالا و پایین، بی آنکه طرح به وسیله جدول یا کمندی محصور شده باشد. این نوع تزئین صفحه فاتحه، در کتاب‌های قطع کوچک دیده می‌شود. گاهی نیز خط محیط شمسه، پهن تر رسم شده و دارای تزئینات است.

استفاده از طرح ترنج یا لوزی در وسط صفحه که نیم ترنج یا لوزی کوچک با فاصله و به همراه کمند و جدول و لچک آن را در بر می‌گیرد (نک: صفحه آغازین کتاب تحفه الناکرین).

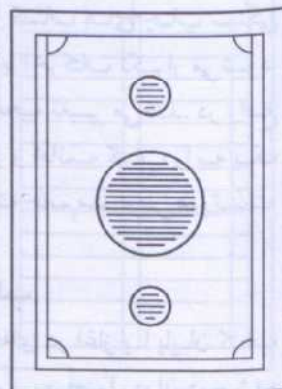
شیوه تزئینات در صفحه آغازین بردو نوع است: الف. طرح‌های ایرانی (استفاده از هنر گل و بونه سازی ایرانی که شامل تذهیب، تشعیر و گاهی تحریر است).

ب. تلفیقی از شیوه ایرانی و اروپایی. البته در هر دو دسته حالت ساده و پیچیده (پرنقش) دیده می‌شود. در طرح‌ها، اصل تکرار و قرینگی و گاهی نیز دوران طرح‌ها به چشم می‌خورد.

در بیشتر کتاب‌های چاپ سنگی عهد ناصری، صفحه فاتحه از یک طرح بزرگ در وسط صفحه و طرح‌های کوچک دیگری تشکیل می‌شود که بر حسب محل قرار گرفتن آنها در صفحه، تنوعی در تزئینات صفحه عنوان به وجود می‌آید. به موارد مختلفی که در کتاب‌های چاپ سنگی دیده شده است، توجه کنید:

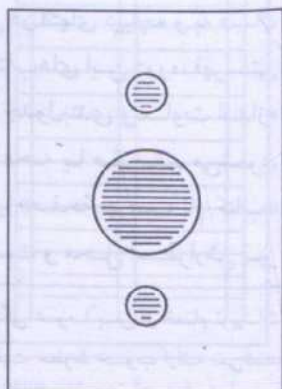
استفاده از شمسه (خورشید) در وسط صفحه و قرار گرفتن دو دایره کوچک با فاصله یکسان در بالا و پایین شمسه که با کمند و یا جدول محصور می‌گردند. در برخی از کتاب‌ها که مورد بررسی قرار گرفته است دور تا دور یا نیمی از جدول نیز با شرابه انداز محدود گردیده است.

این حالت در دیوان بسحق اطعمه دیده می‌شود که البته در صفحه فاتحه این کتاب وجود دارد. دو جدول که شمسه و دایره‌های کوچک را محصور می‌کند. چهار لچک به شکل ربع دایره نیز در چهار گوشه جدول وجود دارد.

استفاده از شمسه در وسط و قرار گرفتن دو دایره کوچک با فاصله در بالا و پایین شمسه. در این حالت طرح

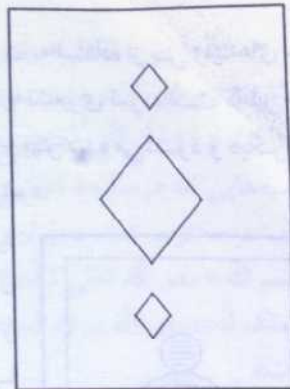
به وسیله جدول و کمند محصور نشده است. این نوع تزئین در کتاب‌هایی که قطع جیبی و کوچک دارند بیشتر دیده می‌شود و چون ترکیب و آرایش ذکر شده ساده است، در برخی از کتاب‌ها، سیاه قلم کار برای از بین بردن

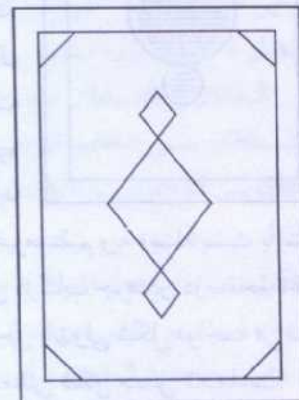
استفاده از طرح ترنج یا لوزی در وسط صفحه و

دو نیم ترنجی یا لوزی که با فاصله از آن قرار دارد.

سنگی دوره ناصری بیشتر تقسیم سه تایی دیده می شود. استفاده از تقسیمات طولی در صفحه و تشکیل طرح کتیبه، بدون کمند و جدولی که کتیبه‌ها را محدود کند. البته باید توجه داشت که در آرایش صفحه آغازین به صورت تقسیمات طولی، همیشه کتیبه بالایی

طرح ترنج یا لوزی در وسط صفحه و دو نیم ترنج یا لوزی کوچک چسبیده به آن، به همراه لچک مثلثی و یا منحنی شکل و کمند و جدول.

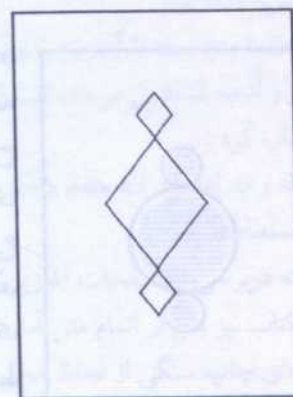

(یا کتیبه اول) به تصویر و کتیبه دوم به نوشته و کتیبه سوم به تزئین اختصاص دارد.

گاهی در کتیبه دوم، اتصال لچک‌های تزئینی طرحی دایره‌ای یا بیضوی (کشیده یا پهن) می‌سازد که جایگاه نام و القاب شاه قاجار بوده است.

گاهی نیز صفحه آغازین فقط دارای یک جدول محدود کننده متن است و تزئینات ندارد. در این حالت خطاط با جلی نمودن و خفی کردن^۱ خطوط و مجزای نوشتن عنوان مطالب، در صفحه تنوع ایجاد کرده است.

طرح ترنج یا لوزی در وسط صفحه که دو نیم ترنج یا لوزی کوچک چسبیده به آن قرار دارد. این طرح در صفحه اول کتاب تذکره مجلیه دیده می‌شود.

تزئین صفحه فاتحه در برخی از کتاب‌های چاپ سنگی دوره ناصری دقیقاً در صفحه خاتمه یا آخر کتاب تکرار می‌شود، با این تفاوت که فقط متن صفحه تغییر می‌کند. در واقع مذهب کار بر آن بوده است که آغاز و خاتمه کتاب را به یک شکل تهیه کند (نک: کتاب سرگذشت خانم مسترس هورست انگلیسی، ۱۳۰۴ ق).

ب) صفحه فهرست مطالب

صفحه فهرست مطالب به صفحه‌ای در آغاز یا پایان کتاب اطلاق می‌شود که جدولی شامل ابواب و فصول در آن درج شده است. در بسیاری از کتاب‌های چاپ سنگی صفحه مذکور پیش از یکی و بیشتر در ابتدای کتاب جای گرفته است. گاهی به صورت مجزا و مستقل آمده و گاهی در انتهای دیباچه و به دنبال متن آن مرقوم شده است. بیشتر کتاب‌های این دوره، فهرستی بدون تزئین و آرایش دارند و نحوه جدول بندی و تفاوت اندازه خطوط، باعث ایجاد تنوع در این صفحه یا صفحات می‌شود. عموماً عنوان «فهرست نام کتاب» یا «صفحه فهرست نام کتاب» درشت‌تر از بقیه موارد چاپ شده است و محل استقرارش نیز

استفاده از تقسیمات طولی در صفحه و تشکیل طرح کتیبه به همراه کمند و جدول که طرح را محصور می‌کند، البته این تقسیمات ممکن است سه تایی و چهار تایی باشند، ولی در کتاب‌های چاپ

۱. منظور از خط جلی، خط درشت و کلفت و خط خفی، خط ریز است. در مطبعه‌ها کار کتاب‌های چاپ سنگی عموماً پس از اتمام تزئینات و تصاویر و جدول بندی‌ها آغاز می‌شود و او ناچار بود متن را وارونه بنویسد و چون کار با سنگ دشوار بود و در کار چاپ کیفیت خطوط خوب ارائه نمی‌شد، میرزا رضا کلهر، شیوه جدیدی را پایه گذاری کرد که به شیوه جلق نویسی (کلفت نویسی) شهرت پیدا کرد.

حالت، پیش از عنوان‌ها، شماره ردیف گذاشته نمی‌شود. فصل‌ها در کتاب‌های عهد ناصری با عنوان «باب»، «بخش»، «مجلس» و «بارگاه» و «در بیان...» و ذکر شده و زیر مجموعه فصل‌ها نیز با اسامی «مقالت»، «داستان»، «قسم» و «قسمت» و غیره بیان گردیده‌اند. لازم به یادآوری است که در کتاب‌های چاپ سنگی، بعد از هر کدام از عناوین ذکر شده بالا، ریز مطالب با شماره ردیف می‌آمده است.

لازم به ذکر است که هرگاه کتابی دارای عنوان‌های بسیاری بود و صفحه فهرستش بیشتر از یک برگ می‌شد، صفحه فهرست دارای «تمه فهرست» یا «تمت القهرست» می‌شد که در صورت خالی بودن بخشی از صفحه، مصنف یا مطبعه‌چی و یا کاتب، مطالبی را در باب کتاب، مشکلات و دشواری‌های چاپ در آن قسمت درج می‌کردند.

گاهی نیز صفحه فهرست بعد از صفحه سرلوحه آمده است. این حالت در کتاب *سراج القلوب* (۲۷۲ق) دیده می‌شود. عنوان «فهرست کتاب» در صفحه سمت چپ کتاب ذکر شده است، ولی آرایش صفحه بر اساس جدول بندی نیست و عناوین به صورت آرایش درهم بر روی خطوط افقی صفحه چاپ شده‌اند.

باید توجه کرد که بیشتر جملات به کار رفته در بخش فهرست، جمله‌های ساده و یا ناقص هستند. به طور مثال در *خمسه نظامی*، در بخش صفحه فهرست جمله‌های زیر را می‌خوانیم:

جمله کامل و ساده: «داستان زاهد که تویه شکسته بود» جمله ناقص: «مقالت پنجم در عمر آدمی و اختلاف احوال او» که در اینجا فعل «است» حذف شده است. همچنین علائم نگارشی شامل نقطه، دو نقطه، گیومه و غیره در این کتاب‌ها دیده نمی‌شود. خود صفحه نیز گاهی دارای عدد و زمانی نیز دارای راده است؛ در بیشتر کتاب‌های چاپ سنگی استفاده از راده معمول‌تر است.

صفحه فهرست *خمسه نظامی*، از جدولی با ابعاد 14×23 تشکیل شده و از عرض به دو قسمت تقسیم شده است. خود صفحه نیز به فاصله یک سانتی متر به یک سانتی متر خط‌کشی شده است که با خطوط عمود وسط صفحه دو ستون چهارخانه را تشکیل می‌دهد. جایگاه اولی در کنار سمت راست صفحه و دومی در وسط صفحه می‌باشد. این ستون‌ها محل درج شماره صفحات است که در روبروی مضمون هر یک از صفحات می‌آمده است.

فهرست خمسه نظامی کتبی طبع از آن

ردیف	عنوان	صفحه
۴	فی سبایستاری براسمه	۲۶
۵	دیکتایش از آن عالی علی‌السلام	۲۸
۶	درست حضرت محمد صلی الله علیه و آله	۲۸
۷	در حضرت علی بن ابی‌طالب علیه السلام	۳۱
۸	کتاب در دست دوم	۳۱
۹	کتاب در دست سوم	۳۳
۱۰	کتاب در دست چهارم	۳۳
۱۱	در کتابی که در آن در دست پنجم	۳۳
۱۲	در کتابی که در آن در دست ششم	۳۳
۱۳	در کتابی که در آن در دست هفتم	۳۳
۱۴	در کتابی که در آن در دست هشتم	۳۳
۱۵	در کتابی که در آن در دست نهم	۳۳
۱۶	در کتابی که در آن در دست دهم	۳۳
۱۷	در کتابی که در آن در دست یازدهم	۳۳
۱۸	در کتابی که در آن در دست بیستم	۳۳
۱۹	در کتابی که در آن در دست سی و یکم	۳۳
۲۰	در کتابی که در آن در دست سی و دوم	۳۳
۲۱	در کتابی که در آن در دست سی و سوم	۳۳
۲۲	در کتابی که در آن در دست سی و چهارم	۳۳
۲۳	در کتابی که در آن در دست سی و پنجم	۳۳
۲۴	در کتابی که در آن در دست سی و ششم	۳۳
۲۵	در کتابی که در آن در دست سی و هفتم	۳۳
۲۶	در کتابی که در آن در دست سی و هشتم	۳۳

صفحه اول فهرست کتاب *خمسه نظامی*

تصویر بالا نمایشی از صفحه اول فهرست *خمسه نظامی* است که در فاصله جدول بندی‌ها، عنوان مطالب با خطی ریز نوشته شده است که به آن خط خفی گویند. در جایی که عنوان مثنوی عوض می‌شود کاتب از قلم درشت تری برای کتابت استفاده کرده است و در واقع همان خط نستعلیق درشت می‌باشد که به آن خط جلی گویند.

نحوه نگارش اعداد در صفحات فهرست و متن متفاوت است. وقتی اعداد سه رقمی می‌گردند به چند صورت نوشته می‌شوند. مثلاً برای نگارش عدد ۱۰۰ می‌نویسند: ۱۰۰ یا ۱۰۰ یا ۱۰۳ می‌نویسند: ۱۰۳ یا ۱۰۰۳.

در آخرین صفحه فهرست کتاب، آرایش و ترکیب بندی صفحه تغییر می‌کند. در کتاب *خمسه نظامی* چهار صفحه فهرست وجود دارد که آخرین صفحه آن به دو قسمت تقسیم می‌شود و دو ستون به وجود آمده است. در ستون سمت راست صفحه همان جدول بندی صفحات قبلی تکرار شده، با این تفاوت که خط حائل میان ردیف شماره صفحه با

ازغام شده است و صفحه عنوان مستقلی وجود ندارد. البته کلیه این موارد به سلیقه مُذهب کار و تصمیم مطبعه چی بستگی دارد. همان طور که گفته شد متن کتاب در این صفحه متنوع است. متن این صفحه در برخی از کتاب‌ها از سه قسمت مقدمه، متن اصلی و خاتمه تشکیل شده است که در این حالت تحمیدیه‌ها و دعاها در بخش مقدمه و نام کتاب و نام نویسنده در بخش متن اصلی، که گاه با شرح و وصفی درباره کتاب نیز همراه است، ذکر می‌شود. اگر کتاب چاپ سنگی دارای صفحه آغازین نباشد و صفحه عنوان کتاب دارای ویژگی‌های صفحه مذکور باشد، القاب نام شاه در بخش متن اصلی ذکر می‌گردد. در بخش خاتمه متن، معمولاً توصیه‌ها، قیمت کتاب، ادعیه، و گاهی نیز نام مطبعه و محل آن آورده می‌شود. حال به نمونه‌هایی از متن صفحه عنوان در کتاب‌های مختلف چاپ سنگی دوره ناصری اشاره می‌کنیم:

در کتاب *تذکره مجدیّه* (۱۳۰۳ق) در بخش خاتمه متن صفحه عنوان آمده است: «هو الله تعالی شأنه، این کتاب مستطاب، موسوم به *تذکره مجدیّه* حاوی اشعار درر بار و ایات گهربار معدودی از مقرران خلوت و معتمدان دولت جاوید آیت است و از تألیفات و منشآت میرزا ابراهیم منشی است که به زیور طبع آراسته شد فی شهر صفر المظفر ۱۳۰۳ق». در این کتاب تحمیدیه به صورت «هو الله تعالی شأنه» آمده و سپس نام کتاب به همراه شرح و وصفی درباره کتاب ذکر شده و در پی آن نام نویسنده آمده است. در خاتمه این صفحه، تاریخ (ماه و سال چاپ کتاب) آورده شده است.

صفحه عنوان *جهانگشای نادری* (۱۳۷۶ق) دارای متن زیر است: در نیم ترنج بالای صفحه تحمیدیه «هو المستعان» ذکر شده و در ترنج بزرگ وسط صفحه، عبارت «هو المجلد *تاریخ جهان‌آرا* [از *تاریخ نادری* من تألیفات مرحوم مغفور میرزا مهدی خان - تاب‌ثراه و جعل الجفنة مئواه - حرره العبد المذنب علیقلی خوبی» و در بخش متن نیز دعا ذکر شده است و در بخش خاتمه متن در نیم ترنجی پایین صفحه عبارت «علی ما تصفون» چاپ گشته است.

در *دیوان ظهوری* در طرح بالای صفحه، عبارت «به عون صانع» و در طرح بزرگ وسط صفحه، نام کتاب این‌گونه بیان شده است: «ملا نورالدین *دیوان ظهوری*»

گاهی نیز در صفحه عنوان بدون استفاده از جملات سجع‌گونه فقط به نام کتاب و نویسنده و گاهی فقط نام کتاب و تاریخ چاپ آن و گاهی فقط نام کتاب اشاره شده است،

عناوین مطالب کشیده نشده است و به جای آن فاصله‌های سفید منظور شده است. درستون سمت چپ نیز، چهار قسمت نامساوی وجود دارد که دوتای آن کم ارزش و دوتای دیگر که با علامت «الف» و «ب» مشخص گردیده‌اند حائز اهمیت هستند.

البته در بیشتر کتاب‌های چاپ سنگی معمولاً دو صفحه یا چهار صفحه اول کتاب شماره‌گذاری می‌شد و بقیه حتماً راده‌نویسی می‌گشت.

جدا از مسأله جدول بندی در صفحه فهرست، گاهی تزییناتی در این صفحه دیده می‌شود و شروع صفحه فهرست در هر کتابی فرق دارد. به طور مثال کتابی که اوّلین صفحه آن، یعنی صفحه عنوان سمت چپ قرار گرفته باشد، و سپس در پشت صفحه عنوان، صفحه سرلوح باشد، صفحه مجاور سرلوح، صفحه دیباچه و یا فهرست می‌شود. گاهی نیز دیده می‌شود که صفحه سرلوح مزدوج آمده و صفحه بعدی صفحه فهرست شده است.

در برخی از کتاب‌ها صفحه فهرست بعد از صفحه آغازین آمده است، و در برخی از کتاب‌های چاپ سنگی دیگر، بعد از صفحه عنوان و گاهی پس از سرلوح قرار گرفته است. پس همیشه صفحه فهرست دومین برگ کتاب نبوده است، ولی هیچ‌گاه اوّلین صفحه کتاب هم نیست.

در کل می‌توان گفت تنوع صفحات عنوان، آغازین و سرلوح به مراتب بیشتر از صفحه مذکور است؛ گاهی نیز صفحه فهرست اصلاً وجود ندارد که در این حالت یا کتاب دارای فصل‌ها و بخش‌های متعدد نیست و یا نظر و سلیقه کتاب و مجدول کار مطبعه بر این بوده است که صفحه مذکور تهیه نشود. به هر حال وجود صفحه فهرست در کتاب‌ها به لحاظ اطلاع رسانی و کمک بیشتر به خواننده برای دستیابی آسانتر و سریع‌تر به هدفش مناسب و مفید بوده است.

ج) صفحه عنوان

یکی از صفحات مهم در کتاب‌های قدیمی، صفحه عنوان است. در این صفحه، نام کتاب معمولاً با تزییناتی دیده می‌شود. عنوان کتاب گاهی با ذکر جمله‌ای ساده و گاهی به همراه متنی سجع‌گونه بیان می‌شود. وجود این صفحه قرابت زیادی با صفحه آغازین دارد و مانند آن از دو بخش، متن و تزیین، تشکیل می‌شود. وجود این صفحه در کتاب اهمیت بسیاری دارد، ولی در برخی کتاب‌ها این صفحه با صفحه آغازین و یا صفحه فهرست

مانند موارد زیر :

در دیوان بسحق اطعمه، در صفحه سرلوحه که دارای خصوصیات صفحه عنوان نیز هست، نام کتاب در نیم دایره‌ای در میان بخش ۱/۲ تزیینات صفحه سرلوح چاپ شده است. شروع مطلب کتاب نیز از همین صفحه آغاز می‌شود.

در اخبار صادقی نیز صفحه عنوان مستقلی دیده نمی‌شود و نام کتاب در وسط طرحی شطرنجی جای گرفته است که از تقاطع خطوط چلیپایی با جهات مختلف شکل یافته است. در این صفحه که صفحه سرلوح کتاب است برخلاف سرلوح‌های کتاب‌های دیگر، نقش‌های تزیینی گیاهان و حیوانات دیده نمی‌شود و تنوع به واسطه همان خطوط نوشته شده در چند جهت امتداد یافته است.

گاهی نیز دیده می‌شود که صفحه عنوان، بسیار ساده ولی مستقل در کتاب چاپ شده که مطالب درج شده در آن بدین صورت است : «هو» نام کتاب... ترجمه... مطبوعه... قیمت... این نوع صفحه عنوان را در کتاب سرگذشت مسترس هورتست خانم انگلیسی (۱۳۰۴ق) دیده می‌شود. در این صفحه تزیینی وجود ندارد و تنوع به واسطه ترکیب دوتیو خط استفاده شده و در صفحه و جدول ایجاد شده است.

در کتاب پریشان قانسی (۱۳۲۰ق) صفحه عنوان مستقلی وجود ندارد و نام کتاب در میان سرلوح ساده‌ای آمده است که نقش نیم تاج و تازک ندارد. در این صفحه نام کتاب در فاصله میان عبارت «هو تعالی» و کتیبه «بسم الله الرحمن الرحیم» آمده است.

در معدودی از کتاب‌های چاپ سنگی در صفحه‌ای که فقط عنوان کتاب و یا نام کتاب و نام شاه و مطبوعه ذکر شده کل صفحه را تصاویر سیاه قلم کار شده پُر کرده است. این نمونه را در کتاب حسین کرد شبستری (۱۳۰۸ق) می‌توان مشاهده کرد. در صفحه عنوان این کتاب تصویری از حسین کرد به اندازه ۱۷ سانتی متر ترسیم شده است که جامه شبانی به تن دارد و اطرافش را بزغالها و گوسفندان احاطه کرده‌اند. در بالای این صفحه عبارت زیر آمده است «کتاب حسین کرد شبستری است در عهد ناصرالدین شاه و در مطبوعه استاد الاساتید عالیجاه طبع شده است».

در کتاب بختیارنامه (۱۲۷۹ق) عنوان کتاب در صفحه سرلوحه و در زیر تحمیدیه «هو الله تعالی» درج شده و عنوان شروع مطلب می‌باشد. درست عکس این حالت را در کتاب تأدیب النسوان (۱۳۰۴ق) می‌بینیم که عنوان کتاب در بالای دعا و یا تحمیدیه ذکر شده و در صفحه سرلوحه آمده است. این نمونه در صفحه سرلوح کتاب جرهری (۱۲۶۰ق) و کتاب سراج القلوب (۱۲۷۲ق) دیده می‌شود.

تزیینات این صفحه مانند آرایش صفحه آغازین است. در صفحه عنوان متصل و کامل کتاب‌های چاپ سنگی تزیینات به صورت شمشه‌ای در وسط و دو نیم دایره در بالا و پایین و یا طرح ترنجی و دو نیم ترنج دیده می‌شود. گاهی نیز از اتصال طرح‌های چند ضلعی، شکلی بزرگ در وسط صفحه حادث می‌شود که محل توضیحات صفحه عنوان است. در برخی از کتاب‌های چاپ سنگی، در صفحه عنوان، مذهب کار از پس زمینه تیره استفاده کرده است در نتیجه طرح‌های شطرنجی که از خطوط مورب به وجود آمده، یکی در میان، سیاه، کار شده‌اند. عنوان کتاب در صفحه عنوان معمولاً بزرگ و با خط جلی نگاشته شده و برای مقدمه و خاتمه متن صفحه از خطوط خفی استفاده شده است. تنوع تزیینات در صفحه عنوان بیشتر از صفحه آغازین است و این به علت توجه بیشتر بیننده به عنوان کتاب است. حمسه نظامی دارای شش صفحه عنوان می‌باشد. این صفحات مربوط به مثنوی‌های مختلف کتاب است.

در بخش متن، صفحه عنوان هر یک از مثنوی‌ها، ابیات و جملات زیر آمده است : «هو، مخزن الاسرار از حمسه نظامی طبع فی مطبع الطهران». در اینجا، نام مثنوی، سپس نام کتاب و نام مطبوعه درج شده است. «هو خسرو و شیرین از حمسه نظامی طبع فی مطبع الطهران من حفت بالامان». باز هم نام مثنوی و نام کتاب و مکان و دعا در خاتمه متن آورده شده است. «هو العزیز، کتاب لیلی و مجنون از حمسه حکیم نظامی فی طبع دارالخلافة الطهران صینت عن البلیة و الآفات و الحدثان فی ۱۲۹۹ق». در این صفحه، در تحمیدیه، در کنار نام نویسنده، شرح و وصفی آورده شده است و در آخر متن نیز توضیحی درباره چاپ و تاریخ چاپ آمده است :

«هو العزیز شانه کتاب بهرام و هفت پیکر از حمسه نظامی گنجوی علیه الرحمه طبع فی الطهران احصنت بالامن و الامان و صینت عن البلیة و الآفات و الحدثان فی الف و ثلثمائة هجرية من شهر محرم الحرام فی ۱۳۰۰ق».

«هو ان المستعانه کتاب شرف نامه اسکندرنامه از حمسه نظامی گنجوی - علیه الرحمه - طبع فی مطبوعه الطهران انها عن الله الحدثان و حفت بالامن و الامان فی شهر ذی حجة الحرام ۱۳۰۰ق هزار و سیصد».

«هو الله تعالی شانه اقبالنامه از اسکندرنامه از نظامی گنجوی طبع فی دارالخلافة الطهران فی ۱۳۵۰ق».

با توجه به متون در می‌یابیم که کاتب و مصنف، با استفاده از تحمیدیه، ادعیه و وصف و شرح مطبوعه تلاش

مثنوی‌ها این حالت یافت نمی‌شود و خطوط نظم خاصی دارند. در صفحه‌عنوان مثنوی‌های *خمسه نظامی*، کشیدگی حروف چاپی دیده می‌شود.

محل درج کلمه «هو» و محل چاپ تاریخ نیز در مثنوی‌ها مختلف است. در مثنوی *لیلی و مجنون*، «هو» در بالا و تاریخ چاپ در پایین متن و روی محور تقارن صفحه جای گرفته است. مکان «هو» در *خسرو و شیرین* نیز همین‌گونه است، در *بهرام* و *هفت‌پیکر* واژه «هو» در سمت راست صفحه و تاریخ چاپ بر روی خط محور تقارن در زیر متن نگاشته شده است.

در *شرف‌نامه اسکندرنامه* «هو» در سمت راست محور تقارن طرح تزئینی و تاریخ چاپ در سمت چپ آن قرار گرفته است. در *مخزن الاسرار* هم «هو» بر روی محور تقارن نوشته شده، ولی در صفحه، تاریخی وجود ندارد. در مورد مثنوی *خسرو و شیرین* نیز تاریخ چاپ دیده نمی‌شود. در *اقبال‌نامه* نیز «هو» در سمت راست محور تقارن صفحه و تاریخ در سمت چپ آن جای گرفته است. نقش سر حیوانی که در *اقبال‌نامه* و *لیلی و مجنون* دیده می‌شود با یکدیگر متفاوت است. در *اقبال‌نامه*، نقش سر هُدهُد، ازدها و سگ‌به‌کار رفته، ولی در *لیلی و مجنون* فقط از نقش سر هُدهُد و پلنگ استفاده شده است. شباهت دو صفحه در پرکردن فضای خالی میان اسلیمی‌ها با گل‌های ختایی است. در تمام صفحه‌عنوان *خسرو و شیرین* و صفحه‌عنوان *مخزن الاسرار* با بقیه صفحه‌عنوان‌های این کتاب فرق وجود دارد. طرح «بست» یا «بند» در مثنوی *لیلی و مجنون*، *اقبال‌نامه* و *شرف‌نامه* متفاوت است.

در *لیلی و مجنون* و *شرف‌نامه* به لحاظ هاشوری که در طرح‌ها زده شده است نیز اختلاف‌هایی وجود دارد. در صفحه‌عنوان *الاسرار* با هاشور متقاطع و هاشور ساده مواجه می‌شویم. در صفحه‌عنوان *اقبال‌نامه*، هاشور ساده در جهت طرح دیده می‌شود. در مثنوی *شرف‌نامه* نیز همین‌طور است. در *لیلی و مجنون*، مذهب‌کار به حجم پردازی اسلیمی‌های پهن برگ پرداخته است. هاشور این صفحه از نوع ساده و یک جهت است. در صفحه‌عنوان *بهرام‌نامه* هاشور مشاهده نمی‌شود، زیرا گل‌ها درشت‌تر کار شده و اسلیمی‌ها به صورت ساقه‌ اسلیمی و

کرده است تا متنی کامل برای خواننده کتاب فراهم آورد. در دو مثنوی *مخزن الاسرار* و *خسرو و شیرین* از طرح بیضوی، و در *بهرام* و *هفت‌پیکر* از طرح شمشه کامل استفاده شده است، در دو مثنوی *لیلی و مجنون* و *اقبال‌نامه* از *اسکندرنامه*، لچک تزئینی طرحی ترنجی شکل ایجاد کرده است. در تمام صفحه‌عنوان‌های این کتاب، در محلی که نوشته‌ صفحه چاپ شده از پس زمینه سفید و خط مشکی استفاده شده است و فقط صفحه‌عنوان *مخزن الاسرار* است که با صفحه‌عنوان‌های دیگر این کتاب تفاوت دارد. این تفاوت در نقش صفحه‌عنوان *الاسرار* نیز وجود دارد، زیرا در این صفحه‌عنوان، نقش انسانی دیده می‌شود. همچنین کادر صفحه دارای برش‌های خاصی است که آن را از صفحه‌عنوان‌های دیگر کتاب متمایز می‌کند. در برخی از مثنوی‌ها کاملاً از طرح‌های اسلیمی و گل‌های ختایی استفاده شده است؛ مانند صفحه‌عنوان *شرف‌نامه*، *اسکندرنامه* و *بهرام‌نامه* و گاهی نیز در تزئینات مثنوی‌های این کتاب *تسعیر* و اسلیمی با هم به چشم می‌خورد، مانند صفحه‌عنوان *اقبال‌نامه*، *اسکندرنامه* و *لیلی و مجنون*.

در بالای صفحه‌عنوان *خسرو و شیرین*، از آنجا که صفحه‌عنوان مثنوی *مخزن الاسرار* نیز هست، ترکیب بندی مثلث نااستوان وجود دارد و در پایین صفحه طرح ترنجی نیز دیده می‌شود. تزئینات صفحه‌عنوان مذکور از اسلیمی‌های پیچان و پهن در کنار دو طرح گلدانی تشکیل یافته است. نقش گلدان و گل در صفحه‌عنوان *مخزن الاسرار* به دو صورت مختلف چاپ شده است.

و همچنین در بالای صفحه نقش تاجی را می‌بینیم که در محور تقارن تزئینات بالای صفحه جای گرفته است. گاهی حاشیه ترنجی رکابه دار، که دور تا دور صفحات داخل متن را فرا گرفته است، در اطراف برخی از صفحه‌عنوان‌ها مانند صفحه‌عنوان *اقبال‌نامه* و صفحه‌عنوان *خسرو و شیرین* و نیز صفحه‌عنوان *شرف‌نامه* دیده می‌شود و فقط در صفحه‌عنوان *خسرو و شیرین* در این ستون حاشیه متن آورده شده است. در صفحه‌عنوان *لیلی و مجنون*، *اقبال‌نامه*، *اسکندرنامه*، یک نوع حاشیه‌ تزئینی وسط صفحه را محدود کرده است و در صفحه‌عنوان *خسرو و شیرین*، *شرف‌نامه*، و *بهرام* و *هفت‌پیکر* و *مخزن الاسرار* جدولی که با دو خط نازک و کلفت، با فاصله از یکدیگر، کشیده شده است، تزئینات صفحه را محدود می‌کند. نوعی فشردگی در متن *شرف‌نامه* به لحاظ نگارش و نیز در صفحه‌عنوان *هفت‌پیکر* دیده می‌شود. در بقیه

باریک چاپ شده‌اند. در صفحه عنوان *لیلی و مجنون*، *بهرام نامه*، *شرف نامه*، *اسکندرنامه* و *اقبال نامه*، دارای شماره صفحه شده است.

د) صفحه سرلوح

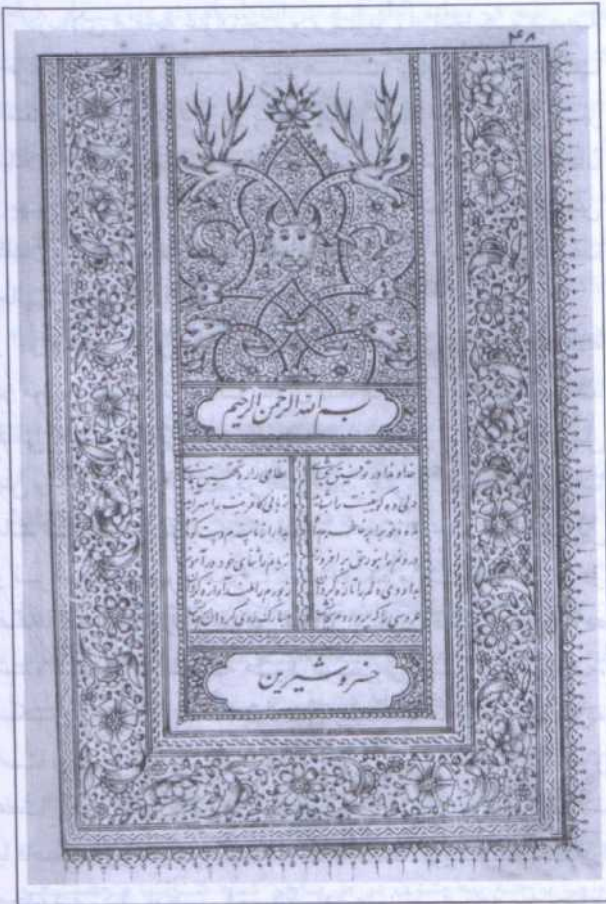
متن از این صفحه آغاز می‌شود. صفحه سرلوح گاهی به صورت تک صفحه‌ای و زمانی به صورت مزدوج دیده می‌شود. در بسیاری از نسخه‌های خطی، از صفحه سرلوح مزدوج استفاده شده است و تزیینات نقوش هندسی و گل و برگ‌ها رنگی کار شده‌اند، در کتاب‌های چاپ سنگی، هر دو حالت ساده و مزدوج دیده می‌شود. در صورتی که کتاب قطع کوچک داشته باشد، معمولاً از سرلوح ساده استفاده می‌شود. در صفحه سرلوح یا سرلوحه $\frac{1}{2}$ صفحه به تزیینات گیاهی، جانوری و نقش تاج و بقیه به متن اختصاص دارد. سر و دم و یا بال حیوانات در محل بندهای اسلیمی کار شده است. در دوره ناصری و قاجاریه، استفاده از نقش شیر و خورشید در این صفحه باب می‌گردد. در سرلوح بیشتر کتاب‌های چاپ سنگی نقش‌هایی از ملانکه، شیر، خورشید، تاج، انواع گره‌سازی‌های هندسی مشاهده می‌شود، حتی در پُر کردن فضاهای اسلیمی از طرح‌های مشبک نیز بهره گرفته شده است. شکل و ترتیب سرلوحه‌ها، نمایشی از گنبد و گلدسته است، بدین صورت که نقش‌ها از دو سو بالا رفته و در وسط به صورت مثلثی و یا نیم دایره و یا گنبدگونه دیده می‌شود. سرلوح‌ها از جهت تزیینات زیاد یا کم دسته‌بندی می‌شوند که به آنها سرلوح‌های پرکار و کم‌کار اطلاق می‌شود. سلیقه مذهب‌کار در این بخش تعیین کننده نوع سرلوح است. قسمت بالای سرلوح را تازک یا تاج می‌گویند، چون نقش آن شباهت زیادی به نقش تاج دارد. البته این نقش از اتصال برگ‌ها و ساقه‌های متنوع اسلیمی در صفحه به وجود می‌آید. در قسمت پایین سرلوح معمولاً کتیبه‌ای وجود دارد که در آن عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» و یا مخفف آن «بسمله» درج می‌شده است.

در بعضی از کتاب‌های چاپ سنگی قدیمی به تقلید از نسخه‌های خطی قرآنی صفحه سرلوح مزدوج کار شده است. گاهی در کتاب‌های چاپ سنگی اطراف سرلوح نقوش تذهیبی یا تشعیر استفاده می‌شده و زمانی نیز فاقد تزیین بوده است. نقوش صفحه سرلوح نیز گاهی توخالی و گاهی تو پُر کار شده است. ساختار کلی این صفحه از متن و تزیین تشکیل شده است. متن گاهی $\frac{1}{2}$ و زمانی $\frac{1}{3}$ صفحه را به خود اختصاص می‌دهد. اگر دور تا دور تزیینات صفحه سرلوح به وسیله کمند و جدول محدود شده باشد، معمولاً کتیبه‌ای در فاصله کمند و نوشته قرار می‌گیرد که نسبت نوشته

را به صفحه $\frac{1}{3}$ می‌کند. در برخی از کتاب‌های چاپ سنگی نیز دیده می‌شود که بخش تزیینات در صفحه سرلوحه $\frac{1}{3}$ صفحه را اشغال کرده است. گاهی نام کتاب و نویسنده، در صفحه سرلوحه ذکر می‌شود که در این حالت نام کتاب و نویسنده در بالای صفحه و در میان تزیینات سرلوح، و در طرحی نیم دایره‌ای و یا نیم تریجی جای می‌گیرد و بعد، کتیبه «بسم الله الرحمن الرحیم» آورده می‌شود. این حالت در صفحه سرلوح کتاب *تحفة المکرین* مشاهده می‌شود که نام کتاب و نویسنده در کتیبه‌ای بزرگ‌تر در بالای کتیبه «بسم الله» قرار گرفته است. گاهی نیز نام کتاب در طرح نیم دایره‌ای در بخش تزیینات سرلوح آمده است (نک: صفحه سرلوح *دیوان بسحق اطعمه*، ۱۳۰۶ق).

در برخی از کتاب‌های چاپ سنگی، تحمیدیه و ادعیه نیز در بالای عنوان کتاب و کتیبه بسم الله نوشته شده است (نک: صفحه سرلوح *بختیارنامه*، ۱۲۷۹ق).

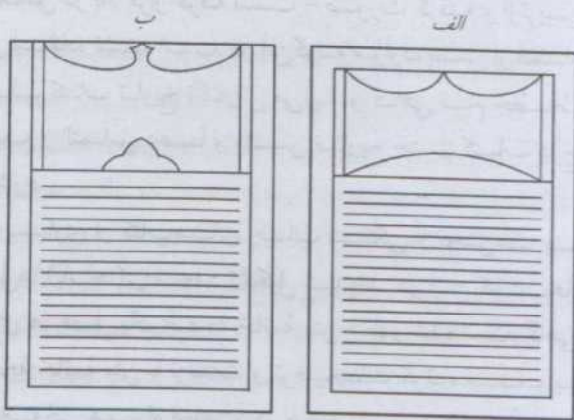
همچنین بعضی از کتاب‌های سنگی فقط کتیبه بسم الله را دارند (نک: صفحه سرلوح کتاب *سعادت ناصریه*، ۱۳۱۸ق). در کتاب *اسکندرنامه*، نام سیاه قلم‌کار در مرکز تزیینات سرلوح نوشته شده و در زیر تزیینات نیز کتیبه «بسم الله» آورده شده است.

صفحه سرلوح خمسة نظامی

از سه طرف محدود می شود (نک: تحفه الناکرتین).
 در برخی از کتاب ها شرابه انداز از سه جهت، طرح و نوشته را محدود می کند و گاهی نیز فقط در دو ضلع کادر استفاده می شود.
 اغلب طرح های صفحه سرلوح از اسلیمی ها، گل های ختایی و تشعیر تشکیل شده اند. در بسیاری از کتاب های عهد ناصری طرح های جدیدی آورده شده است که متأثر از هنر اروپایی است، از جمله: نقش کامل عقاب، قرار دادن کتیبه ای دایره ای شکل برای دورنما و منظره و استفاده از برگ های پهن پیچان و پایه های گلدانی به شکل لوتوس (نیلوفر آبی) و غیره.
 گاهی برخی از قسمت های طرح در پس زمینه تیره رنگی قرار می گرفت و گاهی تمام طرح توخالی ترسیم می شد. معمولاً در صفحه مقابل سرلوح تک، از تصاویر سیاه قلم کاری شده استفاده نمی شود، ولی در یکی از کتاب های چاپ سنگی این دوره این حالت را مشاهده می کنیم (نک: صفحه سرلوحه کتاب بختیارنامه).

گاهی طرح سرلوحه تا لبه کادر کتاب امتداد می یابد و زمانی نیز فاصله پهنی با کادر خود کتاب دارد.

الف. طرح با لبه کتاب فاصله دارد.

ب. طرح با لبه کتاب فاصله ندارد.

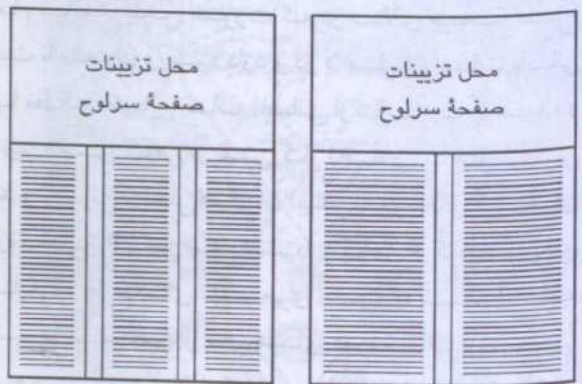
گاهی نیز صفحه سرلوح شکل و تزئین ندارد و متن از فاصله (ب) صفحه شروع می شود (نک: صفحه سرلوح تذکره مجدیه).
 در کتاب تذکره مجدیه در بخش تزئینات صفحه سرلوح عدد صفحه آورده شده است و سپس عبارت «بسم الله الرحمن الرحیم» بدون کتیبه چاپ شده است و در اطراف متن، جدول وجود ندارد.

در برخی از کتاب های چاپ سنگی، در فاصله جدول و لبه کتاب، حاشیه نویسی به شیوه چلیپایی و یا منظم یکدست دیده می شود. همچنین در برخی از صفحات سرلوح کلمه راده را در زیر شرابه انداز صفحه و یا در زیر جدول محدود کننده می بینیم.

در بخش متن صفحه سرلوح نیز تنوع وجود دارد. گاهی کاتب، اشعار را درون جدول سطور و گاهی مابین ابیات و خطوط محدود کننده نگاشته است (نک: صفحه سرلوح کتاب جوهری، ۱۲۶۰ ق).

در صفحه سرلوح برخی از کتاب ها هم نثر و هم شعر آمده است و گاهی نیز شروع مطلب اصلی کتاب از صفحه سرلوحه نبوده و در صفحه سرلوحه کتاب، مصنف توضیحاتی را در قالب دیباچه آورده و سپس فهرست مطالب را ارائه کرده است (نک: صفحه سرلوح کتاب جوهری).

در صفحه سرلوح اغلب دو جدول دیده می شود و گاهی نیز ۳ یا ۴ جدول به کار رفته است. حالت چهارتایی معمولاً

تزئینات صفحه سرلوح

در کتاب های چاپ سنگی قطع بزرگ مشاهده می شود.

جدول سطور شعری ۲ تایی، ۳ تایی، ۴ تایی تزئینات در این صفحه مختلف است:

در برخی از کتاب های چاپ سنگی تمایل به جای گیری تزئینات در طرح مربع وجود دارد که به دو

صورت دیده می شود. گاهی طرح از چهار طرف محدود می گردد (نک: صفحه سرلوحه سعادت ناصریه، ۱۳۱۸ق) و اغلب نیز فقط از سه طرف محدود می گردد (نک: کتاب بختیارنامه، ۱۲۷۹ق).

در برخی از کتاب های چاپ سنگی قطع بزرگ تمایل به جای گیری تزئینات در طرح مستطیل وجود دارد که به دو صورت دیده می شود. گاهی طرح از چهار طرف محدود می گردد (نک: صفحه سرلوحه جلد اول اسکندرنامه) و گاهی

این صفحه تزئینی نیز در این دوره در بیشتر موارد دارای قرینه و تقارن بوده است و همانند صفحه آغازین، دارای طرحی بزرگ و قرینه در وسط و چهار لچک (یا نیم دایره) در گوشه‌هاست.

این صفحه در برخی از کتاب‌های چاپ سنگی کم‌کار و در برخی دیگر پرکار دیده می‌شود، حتی در تعدادی از این کتاب‌ها مجدول‌کار و مذهب‌کار از طرح‌های مشبک و شطرنجی و نیز از پس زمینه تیره استفاده کرده است و نوشته‌های عنوان ختم کتاب درون پس زمینه تیره - روشن چاپ شده‌اند.

برخی از کتاب‌های چاپ سنگی که دارای فصل‌های متعددی هستند، صفحه خاتمه متن و صفحه تزئینی در هم ادغام شده‌اند؛ بدین صورت که در بالای صفحه طرح مثلث ناستوان وجود دارد و در داخل آن ابیات پایانی و یا مطالب انتهایی کتاب (فصلی از کتاب) چاپ شده و در زیر مثلث، گاهی از نقش گل (ختایی یا گل اروپایی) مانند ویکورین و لندنی) و گلدان (بیشتر از طرح‌های گل‌دان‌های دوره ناصری اقتباس شده است) و گاهی از گره‌سازی‌های اسلیمی و طرح‌های تشعیری استفاده شده است. حتی در تعدادی از کتاب‌های دوره ناصری در زیر طرح مثلث ناستوان از تصاویر سیاه قلم‌کار نقاشان مطبوعه نیز بهره گرفته شده است. در این گونه موارد، مصنف توضیحات خود را به صورت خلاصه آورده و با بیان تاریخ ختم نگارش کتاب، توضیحات خود را تمام کرده است. گاهی نیز در برخی از کتاب‌های چاپ سنگی پس از ختم مطالب کتاب یا فصلی از کتاب در قالب طرح مثلث ناستوان از تزئینات استفاده شده است. بیشتر کتاب‌هایی که دارای فصول متعددی هستند، تترسجع گونه متن کتاب با نثری که در صفحه آخر کتاب استفاده شده است از نظر نگارش متفاوت می‌باشد. در بیشتر نثرهای سجع گونه این صفحات، کلمه «تمت، تمام شد» استفاده شده است. الگوهای مختلفی برای بیان تترسجع گونه به کار می‌رود که عبارت‌اند از: «تمت...»، نام مثنوی یا فصل کتاب، حمد و دعا و یا تحمیدیه، نام خطاط با ذکر جمله «به ید احقر اقل» و سپس عبارت «تمام پذیرفت» به همراه تاریخ ختم آن فصل از کتاب. این حالت در کتاب *خمس نظامی* (۱۲۹۹ق) در مثنوی مخزن *الاسرار* دیده می‌شود. «تمت المخزن الاسرار بعون الله الملك الابرار به ید احقر العباد الفقير اقل الحاج حاجی میرزا محمدرضا المستخلص بصفاء خلف مرحوم

گاهی در صفحه سرلوحه، عنوان کتاب و حتی تاریخ چاپ کتاب نوشته می‌شود. این حالت در صورتی است که کتاب صفحه عنوان و صفحه آغازین را نداشته باشد. البته استثنا هم وجود دارد که کتاب با اینکه دارای عنوان است، اما در صفحه سرلوحه نیز نام کتاب ذکر شده است.

ه) صفحه آخر

صفحه آخر به صفحه‌ای اطلاق می‌شود که در آن ابیات پایانی و یا مطالب انتهایی کتاب آمده است. این صفحه در دوره ناصری از تنوع بسیاری برخوردار بوده است. یکی از مهمترین ویژگی‌های صفحه آخر که در اکثر کتاب‌های چاپ سنگی دیده می‌شود، ختم مطالب یا اشعار در قالب طرحی مثلثی شکل است که محل قرارگرفتن آن در صفحه باعث ایجاد تنوع در صفحات آخر کتاب‌های چاپ سنگی این دوره می‌شود. البته در بسیاری از کتاب‌های قطع جیبی، ختم مطالب، ساده و بدون استفاده از قالب مثلث ناستوان - مثلثی که رأس آن در پایین و قاعده‌اش در بالا قرار گرفته است - صورت گرفته و از تزئین نیز استفاده نشده است. در این گونه موارد، پس از اتمام مطالب کتاب تاریخ نگارش می‌آید و گاهی نام خطاط، مطبوعه و التماس دعا و سپس تاریخ ختم کتاب درج می‌شود.

بسیاری از کتاب‌های چاپ سنگی از بخش‌ها یا فصل‌ها (باب‌ها)ی متعدد تشکیل شده‌اند. در این کتاب‌ها، برای هر فصل یک صفحه خاتمه متن منظور شده است. گاهی صفحه خاتمه متن با تزئینات و توضیحات کوتاه مصنف یا مطبوعه‌چی همراه است. در صفحه مستقل خاتمه متن و طرح دوزنقه و مثلث ناستوان به صورت‌های مختلف دیده می‌شود.

در برخی از کتاب‌های چاپ سنگی اضلاع مثلث ناستوان ترسیم شده و درون آن مطالب انتهایی کتاب درج شده است؛ به این صورت که اندازه سطور از بالا به تدریج کم‌تر می‌شود تا جایی که به یک کلمه ختم می‌گردد. معمولاً آخرین کلمه، تاریخ نگارش یا ختم کتاب است، گاهی نیز در این قسمت التماس دعای کاتب یا مصنف آمده است.

در برخی دیگر از کتب چاپ سنگی دوره ناصری جملات انتهایی در قالب مثلث جای گرفته است، اما اضلاع مثلث ترسیم نشده است.

را عنوان کرده است: «تمام شد در روز چهارشنبه شهر ذی القعدة سنه ۱۳۰۶ ق به يد حرره الاثم الجاني محمد مهدي الكلبايگانی».

دعا، «تمت» نام مثنوی یا فصل کتاب، نام کلی کتاب، نام نویسنده و وصف کار او، دعا برای نویسنده و تاریخ نگارش مثنوی یا فصل کتاب. این حالت در مثنوی شرفنامه از خمسة نظامی (۱۲۹۹ق) دیده می شود: «بحول الله وقوته ومته قدمت الشرفنامه الاسكندرنامه من الخمسة للحكيم الاديب والفاضل الاديب مولانا نظامی الکنجوی علیه الرحمه سنه ۱۳۰۰ق».

در بسیاری از کتابها عنوان ختم کتاب به فارسی و عربی و گاهی فقط به عربی ذکر شده است.

اتمام تحریر، نام کتاب، هدف (مقصود از انتشار کتاب)، تاریخ، نام مطبعه چی و یا مصنف. این حالت در صفحه آخر کتاب اسرارالشهادت (۱۲۸۳ق) ذکر شده است: «اتمام تحریر کتاب اسرارالشهادت به جهة عزت آثار کريلای عبدالحمین در سنه ۱۲۸۳ق صورت اتمام پذیرفت. حرره اللعبد اقل آقا ابن ملا عبد الرحیم اصل قراچه داغی سنه ۱۲۸۳ق».

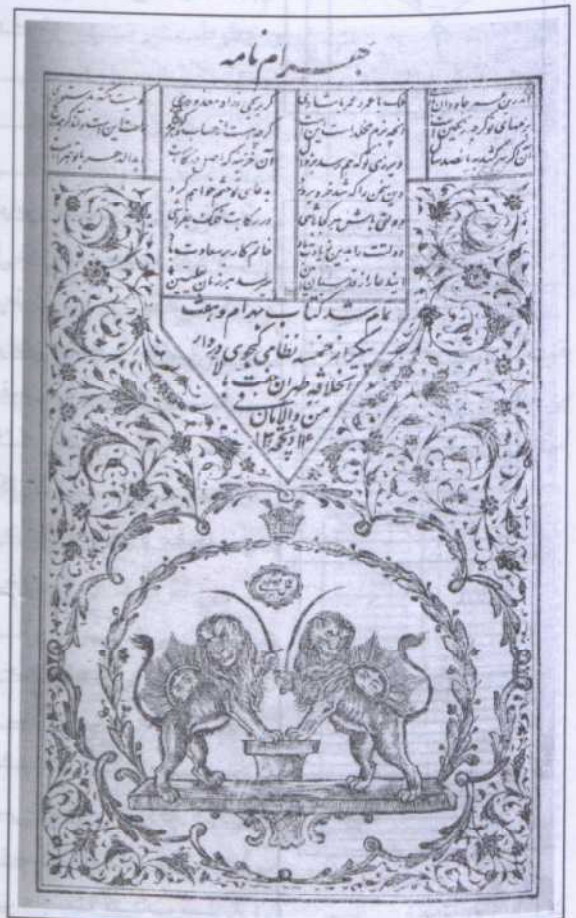
گاهی نیز فقط درباره مطبعه و جایگاهش (موقعیت مکانی آن) نوشته‌ای چاپ می شود و در پی آن مطبعه چی یا مصنف، التماس دعایی را ابراز می کرد. در کتاب صحیحة گلستان، در صفحه خاتمه، بعد از اتمام متن کتاب، عنوان «خاتمة الطبعة» در کبیهای آورده شده و سپس عبارت زیر نوشته شده است: «مطبعة مصطفایی واقع در بیت السلطنت لکهنو محله محمد رنگریزی کبری، دروازه جلوه فرمای عضون انطباع شد ثم حمد اله» و در صفحه تزئینی همان کتاب درون طرح شمشه وسط صفحه عبارت: «۱۳۶۶ق بار دوم گلستان مصطفایی طبع شد» آمده است.

در کتابهای چاپ سنگی، آخرین صفحه انتهای کتاب معمولاً دارای نثری است که با عبارت «اهتمام...» و یا «با سعی و اهتمام...» شروع شده که پس از آن نام مطبعه چی و یا مصنف کتاب ذکر شده و گاهی نیز نام مطبعه و تاریخ ختم کل کتاب چاپ شده است. به پاره ای از متون توجه فرمایید:

«کتاب به سعی و اهتمام مشهدی الله وردی برادر فخر الحاج مشارالیه اتمام پذیرفت راقمه العبد الاقل الاحقر علیقی ولد مرحوم میرزا عبد الجبار خوئی در سال ۱۲۷۶ در کارخانه عشرت انگیز (تبریز)» (نک: کتاب جهانگشای نادری).

مغفور خیرالحاج میرزا حبیب الله المتخلص بخاقانی محلاتی اتمام پذیرفت ۱۲۹۹ق».

«تمام شد» نام مثنوی یا فصل کتاب، نام اصلی و کلی خود کتاب، نام مطبعه و تاریخ ختم نگارش آن فصل کتاب. این حالت در مثنوی بهرام و هفت پیکر از خمسة نظامی، دیده می شود.

صفحه آخر مثنوی بهرام نامه در کتاب خمسة نظامی

«تمام شد کتاب بهرام و هفت پیکر از خمسة نظامی گنجوی در دارالخلافه طهران حفت بالامن والامان فی ۱۴ ذیحجه ۱۳۰۰ق».

«تمام شد» نام مثنوی یا فصل کتاب، شماره جلد کتاب، نام کلی کتاب، نام کاتب. این حالت در مثنوی لیلی و مجنون خمسة نظامی نیز دیده می شود. «تمام شد لیلی و مجنون جلد سوم از خمسة نظامی - علیه الرحمه - به يد احقر عباد الله اقل الحاج میرزا محمد رضای المتخلص به صفا خلف مرحوم حاجی میرزا حبیب الله متخلص الخاقانی».

«تمام شد» روز، ماه، سال، نام کاتب. این صورت در دیوان بسحق اطعمه دیده می شود که کاتب به شکل خلاصه مطالب

در کتاب جوهری نیز در صفحه پایانی آمده است: «اهتمام عالیجاه رفیع جایگاه علیقلی خان قاجار با کمال دقت اهتمام پذیرفت فی ۱۲۹۵ ق» و سپس جمله «التماس دعا از ناظرین» چاپ شده است. به این ترتیب نثری که در صفحات آخر مشوی‌ها و یا فصل‌های کتاب استفاده می‌شده است با نثر متن کتاب متفاوت بوده است.

در بسیاری از کتاب‌های مشهور چاپ سنگی، مصنف و یا مطبعه‌چی بعد از صفحه خاتمه متن، در صفحه تزینی به شرح و وصف کتاب و مقام نویسنده می‌پرداخته و سپس از سعی و اهتمام کارگزاران مطبعه اعم از نقاشان سیاه قلم کار، مذهب‌کاران و غیره سخن به میان می‌آورده است. در اکثر این کتاب‌ها، متن این صفحه با کلمه «هو» آغاز و با التماس دعای مطبعه‌چی و یا مصنف پایان می‌یابد.

گاهی صفحات تزینی صفحه آخر کتاب دارای توضیحاتی است که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

«نام مطبعه و تاریخ ختم کتاب»، «قیمت و تاریخ کتاب» و در برخی از کتاب‌ها نیز عبارت «به سعی» در طرح بالای صفحه و عبارت «به اهتمام ...» در طرح وسط صفحه، و التماس دعا در طرح پایین صفحه آمده است. در بعضی از اوقات نیز، تاریخ کتاب به صورت جمله‌ای کامل چاپ شده است.

در بعضی از کتاب‌های چاپ سنگی که پیش از صفحه عنوان و یا صفحه آغازین یک صفحه تزینی بدون نوشته وجود دارد، در صفحه آخر نیز پس از صفحه خاتمه متن، یک صفحه تزینی بدون نوشته قرار داده شده است (نک: تحفه الناظرین).

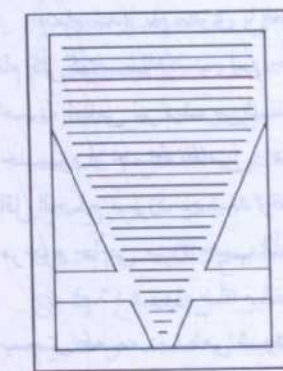
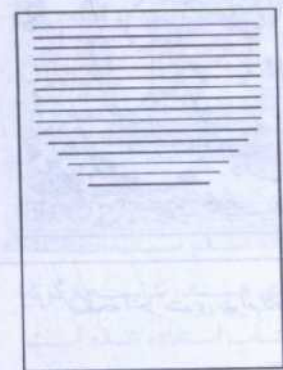
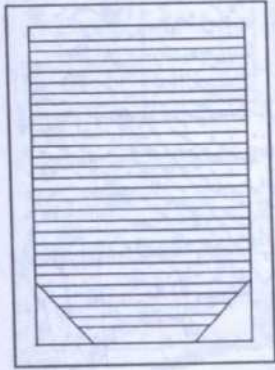
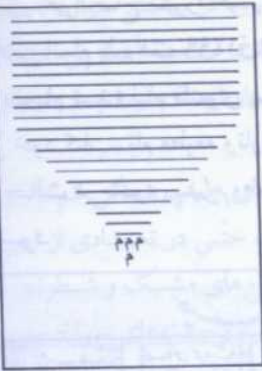
در برخی از این کتاب‌ها صفحه قبل از صفحه آغازین و صفحه بعد از صفحه خاتمه متن (صفحه آخر) کاملاً یکسان هستند. به لحاظ تصویری، طرح مثلث نالستوان، ترکیب‌های خاصی را در صفحه آخر کتاب‌های چاپ سنگی دارد که به پاره‌ای از آنها اشاره می‌کنیم:

شروع طرح مثلث نالستوان از $\frac{1}{4}$ اندازه صفحه، که در انتهای آن کاتب از تکرار حرف «م» استفاده می‌کند تا برنوک تیز بودن طرح مثلث تأکید داشته باشد و شاید هم «م» مخفف

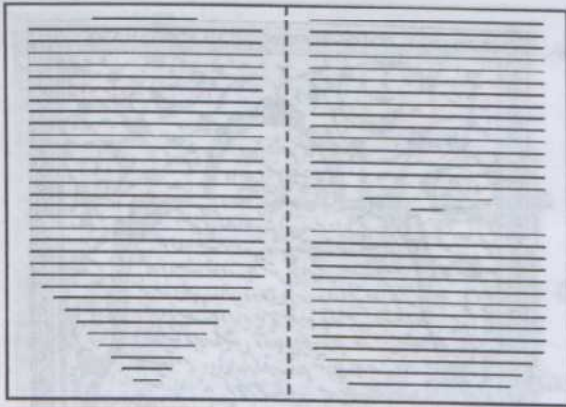
واژه مصنف است. این ترکیب‌بندی در کتاب تأدیب النسوان دیده می‌شود. در این صفحه مثلث نالستوان قالبی است که نوشته را در برگرفته است، ولی اضلاع آن ترسیم نشده است.

در این حالت در $\frac{1}{4}$ صفحه، شکل دوزنقه وجود دارد که خطوط آن ترسیم شده است. این نوع آرایش صفحه خاتمه متن، در صفحه آخر کتاب جهانگشای نادری دیده می‌شود. شکل دوزنقه نوشته‌ها را محدود کرده است و با صفحه نیز تقاطع دارد.

وجود شکل دوزنقه‌ای در $\frac{1}{4}$ بالای صفحه، در کتاب سرگذشت خانم مسترس انگلیسی دیده می‌شود که کاتب برای زیبایی بیشتر در صفحه سمت راست کتاب نیز از همین نوع آرایش به همراه شکل دوزنقه دیگری بهره گرفته است؛ $\frac{1}{4}$ دیگر این صفحه سفید است و دور تادور نوشته‌ها جدول وجود ندارد.

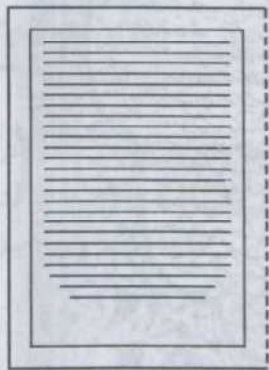
است. این نمونه ترکیب‌بندی را در صفحه آخر کتاب *بختیارنامه* (۱۲۷۹ق) می‌بینیم. در انتهای شکل مثلثی، نقاش، نام خود را به همراه التماس دعایی برای پدرش ذکر کرده است.

گاهی مثلث ناستوان در $\frac{1}{4}$ بالای صفحه قرار گرفته و خطوطش نیز ترسیم شده است. مطالب انتهایی کتاب درون طرح مثلثی آمده است و در آن طرح، محصور شده است؛ رأس مثلث به طرح تزنجی کوچکی ختم شده و در

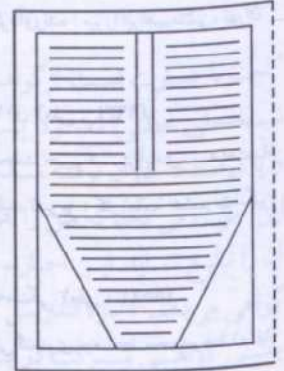

بقیه صفحه، تصاویر سیاه قلم کاری شده به چشم می‌خورد. این نمونه را در جزء ششم از جلد چهارم *اسکنان‌نامه* می‌بینیم.

در کتاب *پریشان قانی*، صفحه خاتمه متن دارای شکل ذوزنقه‌ای است، در این حالت جدولی دور تا دور متن را فراگرفته است، ولی با آن فاصله کمی دارد. شکل ذوزنقه‌ای قالبی برای نوشتن جملات است و از $\frac{1}{4}$ پایین صفحه شروع شده است. در پایین این صفحه فضای سفیدی وجود دارد که جلب نظر می‌کند.

گاهی نوشته با جدولی محدود شده است و طرح مثلثی تقریباً از $\frac{1}{4}$ صفحه شروع می‌شود و بر اثر تقاطع با جدول تمام می‌گردد. این حالت در کتاب *اسرار الشهادة* (۱۲۸۳ق) دیده می‌شود. نکته جالب اینکه تاریخ ختم

کتاب در فاصله جدول و لبه کاغذ نوشته شده است.

این نوع ترکیب‌بندی در صفحه آخر کتاب *سعادت ناصریه* (۱۲۹۳ق) دیده می‌شود. انتهای متن کتاب در طرحی ذوزنقه‌ای شکل در $\frac{1}{4}$ بالای صفحه کتاب درج شده است و در باقی صفحه توضیحات مصنف به صورت عادی چاپ

در برخی از کتاب‌های چاپ سنگی برای آنکه صفحه سمت راست و چپ دارای هماهنگی و ارتباط باشند، در هر دو صفحه، آرایش مثلث ناستوان و یا ذوزنقه استفاده می‌شود، این حالت را در کتاب *سرجان ملکم* و در صفحات آخر آن می‌بینیم که در آرایش صفحه خاتمه متن از طرح مثلث ناستوان استفاده شده است، ولی صفحه سمت راست نیز دارای آرایش مثلثی و ذوزنقه‌ای است.

شده است. در این نوع ترکیب‌بندی، با عدم تحرک مواجه هستیم و به لحاظ تصویری صفحه دارای سنگینی بسیاری است. به این ترتیب برحسب نحوه قرار گرفتن مثلث ناستوان یا ذوزنقه در صفحه، آرایش و ترکیب‌بندی صفحه آخر کتاب‌ها تغییر می‌کند و تنوع می‌یابد. از لحاظ تصویری نیز نمای این صفحه بسیار پر حجم به نظر می‌رسد.

منابع و مأخذ :

انبار صادقی، صادقی، مصور، سنگی (ملی : ۶۹۹۲).

اسرار الشهادة، اسماعیل سرباز بروجردی، تبریز : کربلایی عبدالحسین، ۱۲۸۳ق (ملی : ۶۷۳۲).

اسکندرنامه، (۷ جزء، در یک مجلد) به سعی و اهتمام آقا میرزا اسدالله و به خط مشهدی کاظم تاجر تبریزی و مهدی همدانی، تهران : کارخانه مشهدی محمدرضا، ۱۲۷۴ق (ملی : ۶۶۵۸ و ۸۲۱۸).

بختیارنامه، ۱۲۷۹ق، خشتی (بدون صفحه شمار)، مصور، تهران (ملی : ۵۹۷۲) نقاش : محمدباقر بن محمدحسن خوانساری.

پرشان، حبیب بن محمد قسانی شیرازی، ۱۲۷۱ق، سنگی؛ ایران : ۱۳۲۰ق (ملی : ۶۲۴۱).

تأدیب النسوان، تهران : محمد مهدی گلپایگانی، ۱۳۰۴ق، جیبی (ملی : ۶۱۶۱).

تحفة الذکرین، محمد بن علی محمدجلایی مازندرانی کرمانشاهی، ایران : ۱۲۷۳ق (ملی : ۵۳۷۷).

تذکره مجدی، محمد ابراهیم بدایع نگار، گردآورنده : میرزا ابراهیم منشی، تهران : ۱۳۰۳ق، سنگی رقصی (ملی : ۶۲۷۱).

جوهری، محمد ابراهیم جوهری، ۲۶۰ق (ملی : ۶۶۳۴).

جهانگشای نادری، محمد مهدی بن محمد نصیر استرآبادی، به اهتمام مشهدی اللهوردی برادر فخرالحاج مشارالیه، تبریز : کارخانه عشرت انگیز، ۱۲۷۶ق (ملی : ۶۰۰۰).

حسین کرد شبستری، ایران : ۱۳۰۸ق، سنگی (ملی : ۵۵۶۱).

حتمه نظامی، الیاس بن یوسف نظامی گنجوی، به خط محمدرضا (صفا) ابن میرزا حبیب الله (خاقانی)، کارخانه عبدالله تبریزی، تبریز : ۱۲۹۹ - ۱۳۰۱ق، وزیری (ملی : ۷۱۰۰).

دیوان بسحق اطعمه، محمدمهدی گلپایگانی، ۱۳۰۶ق (ملی : ۶۱۴۵).

دیوان ظهوری، نورالدین محمد مقتول، سنگی (ملی : ۵۱۷۷).

سراج القلوب ابو نصر محمد قطان غزنوی، (به انضمام چهار حدیث جامی و کنوز الرموز) به خط عبدالرحیم شیرازی، تهران : ۱۲۷۲ق (ملی : ۶۵۵۴).

سرگشت مسترس هورنست خانم انگلیسی در هندوستان، لکس مینارد (طیب)، ترجمه اعتماد السلطنه، تهران : دارالطباعة خاصة دولتی، ۱۳۰۴ق (ملی : ۶۲۷۵ و ۸۷۳۹).

صفحه آخر کتاب حتمه نظامی

در برخی از موارد نیز در کتاب‌های سنگی از طرح مثلث و یا دوزنقه در صفحه آخر استفاده نشده است.